

NAFARROAKO TOPONIMIA NAGUSIA. ARAZOAK

Leioa, 1994.10.06
Patxi Salaberri Zaratiegi

Euskaltzaindiak XIII. Biltzar hau ospatu behar zuela ikasi genuenean ez genuen aukera alferrik, hots, deus prestatu gabe, igarotzen utzi nahi izan, eta Nafarroako toponimia nagusiaz lantxo bat moldatzea erabaki genuen, herrialde honetako herri-izenek (herri-izenek batik bat, baina ez bakarrik hauek) arazo mordoxka aurkezten baitigute.

Arazo hauek molde diferentetakoak dira, eta zuzenean Akademiak Nafarroako Gobernuak hala eskatuta duela urte batzuk burutu zuen *Nafarroako Herri Izendegia-n* islatzen dira. Gure irudiz, lan honek dituen hutsune gehienak ahozko eta idatzizko dokumentazio faltari leporatu behar zaizkio; honek, hala ere, ez du esan nahi liburu horretan ahozko edo idatzizko dokumentazio gutxi biltzen denik, nornahik lan hori edozein orrialdetan irekita egiazta dezakeen gisan, baizik eta Nafarroa bezalako herrialde zabal bateko toponimo nagusi guztiak normalizatzeke urteak eta urteak eman behar direla ikerketan, paper zaharrak miatzen eta herriz herri ibiltzen.

Egia da akatsak badirela, bakarren bat aski nabarmena gainera, baina norbaitek noizbait erran zuen moduan, *errare humanum est*, eta hanka batik bat lanean ari denak sartzen du, ez egonean goxo-goxo dagoenak. Dena den, nafarrok ongi dakigunez, bada betegintzarretik hurbil samar dagoen itzultzaile hutsezin bat gutxienez, eta hari egin beharko diogu kasu hurrengoan, bide zuzenean barrena abiatzeko.

Hariari helduz, eta gorago erran dugun bezala, izendegia egin zelarik informazioa bildu genuen, baina ez behar bezainbeste, hau epe laburrean ezinezkoa baitzen. Bestalde, eta erran ere dugun moduan, izendegian bazen oker bat edo beste, *Olatz Txipia (-a)* adibidez, (*Egues-*) *Olatz-en* ordez, edo *Sarekota* (Zubieta-ko auzoa dugu hau), *Sarea* arruntaren ordez. Hauetaz gainera badira orain bai baino duela bost urte ezagutzen ez genituen hainbat datu: hauen artean geronek argitaratu ditugun edo argitaratzeko ditugun zenbait herri eta ibar-izen daude, bai eta ere Nafarroan egiten ari den toponimia txikiaren bilketan jasotakoak. Gure irudiz, eta izendegia berritzen bada (berritzeko beharra badagoela uste dugu), nahitaezkoa da nafar Hizkuntza Politikarako Zuzendaritza Nagusiari datu horiek erabiltzen uzteko eskatzea, bertan agiritan azaltzen diren hainbat eta hainbat toponimo txikitako herri-izenek landara, ahozko beste lekukotasun anitz ere biltzen direnez gero. Adibidez, Santsoainen (Orban) *Tafallabidea* toponimoa bizirik dagoela jakiteak ez digu bat ere kalterik eginen nafar hiri horren euskal izena zein den berresteko garaian.

Hortaz, alde batetik egindako makurrak zuzendu beharra dugu, eta bestetik lehen ezagutzen ez genituen (edo ezagutu arren behar adinako garrantzirik eman ez genien) datuak kontuan hartu behar ditugu. Hauen artean erabat edo aski seguruko direnak sailka ditzakegu multzo batean, eta horren seguruak ez direnak beste batean. Lehen multzoan *Aizkoa* edo *Azkoa* (Azcona), *Alduate* (Aldunate), *Alu* (Allo; cf. *Camino de Allo* izeneko bidea igarotzen den Oteitzako *Alubidea* > *Lubidia* > *Lúbia*), *Aramendia* (-a), *Aranatz* edo *Aranatx* (Aranaratxe), *Argiñao* (*Arginao?*, Argiñano), *Galdio* (edo *Galdeo* agian; Galdiano), *Gauza* (*Gautza?*; Ganuza), *Gollao* (Gollano), *Larragoa* (Larraona), *Murelu* (Murillo de Lónguida) (1), *Oleta* (Olleta), *Urdotz* (Urdánóz), *Xaberri* (Javerri, *Exaberri* izendegian), *Xuarbe* (*Suarbe* izendegian) (2) eta *Zolia* (Zolina) daude. Bigarrean *Adio(t)s* (Adios), *Ageza* (Ayesa), *Arroitz* (Arróniz), *Beraskoain* (Belascoáin), *Errala* (Rala) (3), *Galbarra* (-a) (4), *Gartzaron* (Gartzarun) (5), *Gezalatz* (*Gesálaz*, *Gesalatz* izendegian), *Larrasoain* (6), *Mendigorría* (-a) (7), *Olondritz* (Orondritz) (8), *Tebas* (Tiebas) (9), *Zarikegi* (*Zarikiegi*)...eta beste.

Zenbaitetan *NHI*-n egin zen hautaketa berretsirik gelditu da gero, dokumentazio gehiago aztertuta. Honelakoak ere sartu behar lirатеke hurrengo izendegian;

(1) Deierri-Murillo **Murelu** ote zen ez dakigu, baina ez litzateke bat ere harritzeko. Honek ez du esan nahi, diogun bidenabar, Erribera aldeko izen bereko beste herriak **Murelu** bilakatu behar ditugunik euskaraz. Nolanahi ere, garbi dago orain (lehen ere bai, franko) erdarazko **Murillo**-ren euskarazko kidea zein den.

(2) Dokumentazioan *Suarbe* nahiz *Xuarbe* azaltzen zaizkigu, elkarrekin aldizkatuz, gure irudiz azpian [š] zegoen seinale. Egungo egunean izendegiak biltzen dituen *Suarbe*, *Suerbe* ezezik *Xuarbe* ere bizirik dago (Orreaga Ibarak biltzen du, *Ultzamako Euskararen Azterketa* titulua duen doktorego-tesian), eta erdarazko aldaera (Juarbe [xwárbe] lortzeko badirudi azken honetatik abiatu behar dela, jatorriak jatorri.

(3) Longidan dago, oso berandu arte euskalduna izan den bailara batean. López Selles-ek *Fray Juan de Errala* aipatzen du, "Contribución a un catálogo de ermitas de Navarra. Merindad de Pamplona", *CEEN*, 1974, 117-158. orr. Gai hau gehiago ikertu behar genuke, "de Errala" hori jatorrizko "de Rala" baten zatiketa ustela izan bailiteke.

(4) Honen bukaerako -a hori izendegian berezkozat jotzen da, baina toponimia txikia honen kontra mintzo da gehienbat. Ikus gure "Nafarroako zenbait ibar, herri eta auzoren euskarazko izenak", *Euskera*, XXXVIII, 1993-2, 329-347.

(5) Hau dokumentaziorik zaharrean *Garçarun* itxuraz ageri ohi da, eta egun *Gartzaron* nahiz *Gartzaun* esaten da. XVI. mendetik aurrera, ordea, *Garcaron* aurkitzen dugu, eta egungo *Gartzaun* aldaera *Gartzarun*-etik zein *Gartzaron*-etik atera ahal izan da, bokal arteko -r-ren erortzeaz lehen kasuan eta dardarkariaren galtzeaz eta sudurkari aurreko -ao- > -au- hersketaz bigarrean.

(6) *Lasuín* erratan da Iragin, hizkuntza ofizialeko bukaerako-a hori ageri ez dela. Euskarazko testu zaharretan, hala ere, *Larrasuña* aurkitzen dugu, ez *Larrasuain*. Honetaz "Nafarroako zenbait ibar, herri eta auzoren euskarazko izenaz (II)", *FLV*, 66, 1994, 1-17, lanean mintzo gara.

(7) Cf. Jimeno Juriok biltzen duen *Orti Mendigorríco* Artaxonako bizilaguna, in *Documentos medievales artagonésos*, Iruñea, 1968 (57. zkia., 188. or.).

(8) *Orondri(t)z* aldaera nagusi ageri zaigu dokumentaziorik zaharrean, -i-dun aldaera ere behin azaldu arren, eta XVII. mendearen hasieran ere aurkitzen dugu. XVIII. mendean amaierarako, ordea, *Olondriz* agertzen da euskal toponimia txikian eta honetatik kanpo.

(9) Euskal izena *Tebas* zen ez dago bat ere garbi, guk "Nafarroako..." lanean *Tebas*-en alde egiten baguenen ere. Cf. adibidez, zalantza honen erakusgarri, Olatz Nagusiko 1795eko *Tievas aguerría* leku-izena, PRA-Elo, 47. k., 11. zkia.

cf., esaterako, Lizoainibarko *Redin* ofiziala, *Erredin* izendegian eta geroago ezagutu dugun *Erredinbidea* toponimoan (10).

Beste batzuk ere aldatu behar direla uste dugu, zenbaitetan zalantzan bagaude ere:

– *Baternain*: ez dakigu zein neurritan eutsi behar diogun *NHI*-n hautatu genuen aldaerari, hots, *Baternain*-i. Aldaera hau Urritzolako Bautista Etxarren jaunak eman zigun, eta dokumentazio zaharrean ere azaltzen zenez gero, ontzat eman genuen, besteak baztertuta. Izan ere, zenbaitetan aspaldiko dokumentazioan agertzen diren aldaerak oraindik bizirik daudela ikusten da (cf. *Drendiain*, *Markelain*, *Niuin*). Oraingoan, ordea, euskal toponimia txikia, edo hobeki esan, guk ezagutzen ditugun datu guztiak, *Paternain*-en alde mintzo dira (11).

– *Bizkarreta-Gerendiain*: alderdiko euskaldunek oker ez bagaude bigarren aldaera ibili ohi dute, laburtua zenbaitetan (*Gerein...*), eta lehenbizikoa erdarazkotzat jo beharko dugu agian, euskal jatorri garbikoa den arren. Bestela, eta biak euskarazkotzat aitortu nahiago badira, bukaerako *-a* hori kendu behar genioke *Bizkarreta*-ri, aldaera hau dokumentatua badago ere, azken mendeotako agirietan *Vizcarret*, *Vixcarret* azaldu ohi baitira, behin edo besteko *Bizcarrete*-z gainera.

– *Esnutz*: dokumentazioaren arabera *Esnots* *Esnutz* baino zaharragoa da, eta *NHI*-n ikus daitekeen moduan oraindik ere bizirik dago. Hemen, dena den, datu gehiago behar ditugu, seguru jokatu ahal izateko.

– *Gerendiain* (Ultzama): XVI. mendeko dokumentazioan azaltzen den *Drendiain* aldaera oraindik bizirik dago, K. Izagirreren (12) eta O. Ibarraren (13) lanetan ikusten denez.

– *Lusarreta, Saragueta*: toponimia txikia, dokumentazioa eta euskarazko erabilera *Lusarreta* eta *Saragueta*-ren alde mintzo dira (14), ez izendegian hautatu ziren *Luzarreta* eta *Zaragueta*-ren alde.

– *Ulibarri*: ondoko herrietako toponimia txikian gehienbat *Iribarri* dokumentatzen da, *Ulibarri* ere agertuagatik. Oraingoan arazo grafiko bat ere izanen genuke: *Iribarri* hobetsiz gero, gainerako ibarretako (Aezkoa, Arakil, Atetz, Orba...) *Hiriberri* bezala *h*-rekin idatzi behar ote dugu?

(10) Mendiorotzen azaltzen da, PRA-Atarrabia, 65. k. Antzeko kasua dugu *Erreta*; hau *NHI*-n ikus daitekeen gisan XII. mendean ageri da, aspaldi beraz, baina berrikiago ere aurkitzen dugu, XVII. mendearen bukaeran hain zuzen.

(11) Cf., adibidez, Jimeno Juriok *Toponimia de la Cuenca de Pamplona. Cendea de Cizur* (Onomasticon Vasconiae, 1.) Euskaltzaindia. Lizarra, 1986. Lan honetan biltzen dituen lekukotasunak.

(12) "Ultzamako euskeraren gai batzuk", *BAP*, XXII, 1966, 403-467. orr. Honek *Dreindindik*, *Dreindiñe* biltzen ditu, alegia, "Gerendiaindik, Gerendiaina".

(13) Aipatutako lana. Autore honek *Dreindiñe* "Gerendiain, Gerendiaina" bildu du (absolutiboan nahiz adlatiboan, alegia), *G(e)rendiain*, *Gerindiain*-en aldamenean.

(14) Ikus gure "Nafarroako..." eta "Nafarroako...(II)". Ikus, baita ere, Matias Múgicak eta José Luis Mendozak honetaz diotena, "De toponimia Navarra. Sobre el *Nomenclator Euskérico de Navarra*. Aspectos filológicos y sociológicos" lanean, *ASJU*, XXVII-1, 1993, 551-574 (564-565. orr.).

Beste gai irristagarri bat txistukarien tratamendua da. Izendegian zuzen jokatzen gurelakoan gaude, tartean hobe edo eztabaida daitezkeen puntu batzuk badira ere. Hemen gunerik labainenetako bat Nafarroako eremu zabal bateko *-zt-*, *-st-* den herri-izenetan dagoela esan daiteke: *Azterain / Astrain, Eritzain / Eristain, Ezkirotz / Eskirotz, Eztenotz / Estenotz, Ezteribar / Esteribar, Muzkitz / Muskitz, Ozkaritz / Oskaritz, Ozkotz / Oskotz, Ozteritz / Osteritz, Oztitz / Ostitz, Uztarrotz / Ustarrotz, Zuhazti / Zuhasti*.

Izendegian hobetsi ziren beste herri batzuen euskarazko kideak sobera urrutitu daude gureganetik eta erdarazko izenetik, alegia, historian atzeraegi joan ginen aldaera normalizatu aukatzerako orduan. Hau da Deierriko *Goroziain*-en kasua: *NHI*-n XIII. eta XIV. mendeetako *Goroziain* eman zen hizkuntza ofizialeko *Grocin*-en baliakiadetzat, baina hau zaharkituegi dago gure irudiko, eta hobe genuke beste aldaera bat hautetsi. Herri-izen hau euskal toponimia txikian inoiz azaltzen den ikusi behar genuke, eta horren arabera jokatu. XVI. mendeko erdal dokumentazioan *Gorozin* topatu ohi dugu; *Grozin* ere dokumentatua dago XII-XIII. mendeetan.

[iIV] multzoa duten herri-izenak ere aztertu behar genituzke, eta dokumentazioako eta egungo erabilera zein den ongi finkatu. Hemen *Ilarratz / Illarratz* eta *Ilarregi / Illarregi* ditugu, gutxieneko kontuan.

NHI-tik kanpo gelditu ziren herri-izen batzuk (hots, N.t.e.e.c. daramaten batzuk) euskarazko izenen artera sartu behar genituzke, euskal mikrotoponimiak salatzen duen gisan euskaraz erabili izan zirela bai baitakigu: *Kaseda, Mendabia, Santakara...* eta abar.

N.t.e.e.c. hori daramaten (Erriberako batez ere) beste herri-izen batzuen kasuan gauzak sakonki pentsatu behar genituzke, euskal hedabideek arazoak baitituzte horiek euskaraz ematerakoan, batzuetan aurreko izendegiko (15) aldaera surrealista samarrak ere ibili izan direla. Hauetan eztabaidatu behar genuke adibidez ea *Falces Faltzes* bilakatzen dugun, Nafarroako oraingo euskaldun askok dioten moduan (cf. *Berbinzana*), edo *Falces* edo *Falces* uzten dugun. Nolanahi ere den, aski paradoxikoa litzateke, konparaziorako, erdarazko urrutiko *Valencia*-rako *Valentzia* ibiltzea, eta Euskal Herriaren barrukotzat jotzen den *Falces*-erako antzeko afrikatzea ez onartzea (16). Honek, dena den, liskaribide bat baino gehiago sor ditzake, antitez *Caparoso, Castejon, Corella* eta batez ere *Villafranca Kaparoso, Korella, Kastejon* eta *Billafranka* idaztea zeharo arbuaiatuko bailukete. Azken honetarako, alabaina, Alesbes proposatu zen aurreko izendegian, ez dakigu zuzen ala oker jokatuz.

(15) *Euskal Herriko Udalen Izendegia*, Euskaltzaindia, Bilbo, 1979.

(16) Honen guztiaren arazoa honetan datza, gure ustetan: Erriberako herri horiek guztiak Euskal Herriko mapa politikoaren barruan daude, baina ez dago bat ere garbi hizkuntzaz inoiz euskaldun izan diren, eta jakina, gutiz gehienetan ez ditugu euskal toponimia txikian aurkitzen. Honela bada, edozein abertzalerentzat Euskal Herriaren barrukoa dena, kanpoko toponimotzat jotzen da izendegian, esan bezala kanpoko hainbat toponimok (hauek izendatzen dituzten zerak askoz handiagoak eta alderdi batzuetatik inportanteagoak badira ere) merezi duten tratua merezi ez duelarik.

Beste gai interesgarri eta labain bat euskaraz nolabaiteko aldaera laburtua duten herri-izenen kasuan aldaera laburtu hori aukeratu behar den (dagoen-dagoenean edo ukituren bat eginez), laburtu gabekoa hobetsi behar den (erdal izen ofizialaren antzekoa izaten da, edo guztiz berdina) edo biak onartu behar diren erabakitzea da. Arazo hau franko irristakorra da, batzuetan, *Murgindueta*-ren aldaera laburtua den *Murgieta*-ren kasuan bezala, forma laburtu hori aspaldikoa izan daitekeelako, beste batzuetan (oso) berriak diratekeen bitartean: cf. *Beute*, *Biute* < *Beruete*, *Doneztua* [*donéstwa*] < **Doneztebea*, *Elgorria*, *Elgorgia* < *Elgorriaga*, *Goizuta* < *Goizueta*, *Iruzotze* < **Iraizotze*, *Ituna* < **Iturena*, *Lasuein* < *Larra-soain*, *Liso* < *Lizaso*, *Sauta* < *Saragueta*, *Zubri* < *Zubiri*. Arlo honetan aurrena historian atzera noraino iritsi nahi dugun erabaki beharko dugu, eta gero aldaera laburtu horiek euskararen arau orokor edo aski zabaldu bati zor zaizkion ala hizkuntza idatzia, eskola, komunikabideak eta beste diren galga ez izateagatik tokian tokiko hizkerak bere gisa nozitu duen bilakaera aski halabeharrekoari zor zaizkion aztertu beharko dugu.

Interesgarria litzateke, halaber, dokumentazioa ongi miatzea, berandu (samar) arte euskaldun izan diren hainbat herriren euskal baliakidea aurkitu eta indarrean jartzeko: *Baquedano* (**Bakedao*?), *Girgillano* (**Girgillao*?), *Villamayor de Monjardin*, *Villanueva de Yerri* (17), *Villatuerta* (Bilatorta?)...

Bukatzeko nabarmendu nahi genuke ibarren eta ibarrez goitiko "batasun"-en arloan ere badagoela zer aztertua eta zer erabakia: *Bortzirriak* ala *Bortzerriak*, *Ergoiena* ala *Ergoiena* (-a), *Sakana* ala *Sakana* (-a), *Bertizarana* ala *Bertizarana* (-a), *Romanzadoa*, *Erroman(t)zadoa*, *Erromantzatua* edo *N.t.e.e.c.*, eta abar.

(17) *El Libro Rubro de Iranzu* delakoan (José María Jimeno Jurío, *PV*, 120-121. zkiak., 1970, 221-269. orr.) *Eraul* eta *Hyriuerrri* agertzen dira, baina badirudi bigarren hau Gorozingo aurkientza edo zela. Ikus Santos García Larragueta *Documentos Navarros en Lengua Occitana*, Iruñea, 1977, 48. zkia., 454. or.